

แรงงาน

ในบทนี้จะกล่าวถึงแรงงานที่ใช้ในการทำนา ซึ่งหมายถึงแต่เฉพาะที่เป็น
แรงงานคนเท่านั้น^๑ โดยทั่วไปแล้วแรงงานชาวนาในภาคกลางโดยเฉพาะเขตที่ราบ
ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้มีน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ ๆ มี ดังนั้นจึงเปิดโอกาสให้
ชาวนาใช้พื้นที่เพาะปลูกเบ็ดเตล็ดในการทำนา และเนื่องจากแรงงานขาดแคลนทางออก
ก็คือการหาแรงงานเสริมมาทดแทน ปัญหาหรือเรื่องราวที่น่าสนใจในบทนี้ก็คือ ที่มาของ
แรงงาน การอพยพและการหาแรงงานเสริมซึ่งจะได้กล่าวรายละเอียดต่อไป

ก. ที่มาของแรงงาน

ในหัวข้อนี้จะแบ่งการศึกษาเรื่องที่มาของแรงงานเป็น ๓ ส่วน คือ ที่มาของ
แรงงานจากการควบคุมและปลดปล่อยของรัฐบาล การบุกเบิกของแรงงานที่เป็นชาวนา
และจำนวนรวมทั้งลักษณะของแรงงาน ว่ามีประมาณเท่าไรและอย่างไร ซึ่งในส่วนที่สาม
นี้รัฐบาลจกบันทึกจำนวนแรงงานชาวนาไว้น้อยมาก โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ คงจะได้กล่าวถึงต่อไป

๑) การควบคุมและการปลดปล่อยแรงงาน

ในการควบคุมแรงงานในสังคมไทยนั้นอาศัยระบบไพร่และทาสเป็นสำคัญ
สำหรับทาสนั้นไม่มีอิสระต้องอยู่ในการควบคุมของผู้ที่เป็นเจ้าของ ส่วนไพร่ก็อยู่ในกฎ
เกณฑ์ที่รัฐบาลบังคับใช้ซึ่งแรงงานไพร่นี้ว่ามีอิสระพอควร เพราะชายฉกรรจ์ในสังคม

^๑ในทางเศรษฐกิจ แรงงานหมายถึง แรงงานคนเท่านั้น ส่วนแรงสัตว์
ถือเป็นทุน

ที่มีชีวิตคือ มีศักรณาค่ากว่า ๔๐๐ ไร่ ลงมาถือว่าเป็นไพร่^๑ โดยทั่วไปจะแบ่งไพร่ เป็น ๒ พวก คือ ไพร่สม และไพร่หลวง และยังมีที่ยุติว่า ไพร่ทั้ง ๒ พวกนั้นมีลักษณะที่แน่ชัดเป็นเช่นไร จากความเชื่อที่มีกันมากแต่เดิมนั้น เชื่อตามสมเด็จพระยาคำรง-ราชานุภาพที่ว่า ไพร่สมนั้นมีอายุตั้งแต่ ๑๘ ปี เมื่ออายุถึง ๕๐ ปีก็จะเป็นไพร่หลวง เข้าไปรับใช้ฝึกทหารในวังหลวงแทนเจ้านายเดิมเมื่อเป็นไพร่สม^๒ อย่างไรก็ตาม ความคิดที่น่าเชื่อถือไม่น้อยก็คือความคิดที่ว่า อายุนั้นไม่สำคัญ คือ ไม่จำเป็นต้องเป็นอายุต่ำกว่า ๕๐ ปี จึงเรียกไพร่สมและอายุ ๕๐ ปีขึ้นไปก็ไม่จำเป็นต้องเป็นไพร่หลวง แต่ถ้าไพร่นั้นสังกัดกรมเจ้านายเรียกไพร่สม ถ้าสังกัดกรมขุนนางก็เรียกไพร่หลวง ซึ่งปัญหานี้ก็เป็นเรื่องที่น่าประวัติศาสตร์ต้องหาความกระจ่างต่อไป แต่เรื่องที่จะศึกษาในตอนนี้ก็คือ มีการควบคุมแรงงานโดยที่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไพร่หลวงต้องเข้าเวรรับราชการ ปีหนึ่ง ๓ เดือน คิดเป็นเงินเดือนหนึ่ง ๖ บาท ปีหนึ่งเป็นเงิน ๑๘ บาท ส่วนไพร่สมต้องเข้าเวรรับราชการปีหนึ่ง ๑ เดือน คิดเป็นเงินถ้าไม่เข้าเวรต้องเสียเงิน ๖ บาท ส่วนทาสต้องเข้าเวรปีละ ๘ วัน คิดเป็นเงินหกสลึง จะเห็นได้ว่าพันธะต่าง ๆ นี้ทำให้แรงงานชาวนาอิสระน้อยลง และบรรดาเจ้านายผู้บังคับไพร่ ทาสทั้งหลายก็มักให้พวกไพร่

^๑ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมอยุธยา" "ประวัติศาสตร์และการเมือง" มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๘, หน้า ๕๕.

^๒สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ลักษณะการปกครองประเทศสยาม แต่โบราณ "ประวัติศาสตร์และการเมือง" หน้า ๑๕. ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่ ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๖๘ - ๑๒๐.

ทาสนี้ออกไปตั้งทำนาให้คน ดังที่ปรากฏในบริเวณคลองเปรมประชากร คลองมหาสวัสดิ์ และที่ปรากฏอีกหลายแห่งคงได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ นอกจากนี้ถ้าที่นั่นเป็นที่หลวง ก็มักให้ไพร่หลวงไปตั้งทำนากันดังความในหนังสือพระยาภาสกรวงษ์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวกบฏจะหลดเกล้าถวายที่คืนต่อ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธว่า

...พระยาเกษมรักษาได้วัดตามยาวโดยทางเรือประมาณ ๕๗๐ เส้น แต่กว้าง นั้นยังไม่ไกววัด คิดประมาณคู่สี่ ๕๗๐ เส้น รวมเป็นเนื้อที่ประมาณ ๒๗๕,๐๐๐ ไร่ จึงใจจงไว้เป็นหลวงให้ไพร่หลวงเขาไปไถกวาง ทำอยู่บางแล้ว...

การทำนาของบรรดาไพร่เองคงจะเป็นผืนนาแปลงเล็ก ๆ แต่ถ้าเป็นผู้ เป็นเจ้านาย ผืนนามักใหญ่ ซึ่งต้องอาศัยแรงงานไพร่มาก ดังเกิดขึ้นในสมัยต้นรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ จากการศึกษาเรื่องไพร่ของ อาจารย์ขจร สุขพานิช เรื่อง "ฐานันดรไพร่" กล่าวไว้ว่า ได้มีการพระราชทานให้ บรรดาไพร่ทั้งหลายไม่ต้องมาเข้าเวรรับราชการก็ได้ โดยที่เสียเป็นตัวเงินแทน ดังได้ กล่าวมาแล้วในหน้าที่ผ่านมา แต่อาจารย์ขจร ก็ยังไม่พบหลักฐานดังกล่าว แต่ที่ปรากฏ เป็นหลักฐานแน่ชัดก็ในสมัยรัชกาลที่ ๕^๒ จากข้อหลักเลี้ยงนี้เมื่อไพร่ผู้ต้องการทำนา โดยจะไม่เข้ารับราชการ ก็จำจะต้องผลิตผลผลิตให้มากที่สุด หรือทำการปลูกข้าว อย่าง มากเพื่อจะได้มีเงินเสียค่าราชการแทนตน, ซึ่งในระยะแรกคงมีไพร่จำนวนไม่น้อยที่เป็น ชาวนา เพราะการทำนาให้ผลตอบแทนมากพอสมควร และคงเริ่มออกไปเป็นชาวนา อิสระกัน ทั้งนี้ นอกจากด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว ยังปรากฏว่าชาวนาผู้มีได้เข้าเวรรับ ราชการเป็นไพร่โดยทั่ว ๆ ไปต้องเสียเงินค่าราชการ แต่ชาวนาในมณฑลชั้นใน คือ มณฑลปราจีนบุรี มณฑลกรุงเก่า มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลนครชัยศรี ถ้าเสียเงิน ค่าราชการก็น้อยมากหรือไม่เสียเลย ดังความในรายงานของนายโยสที่ว่า

^๑ กจข. ร.๕ กษ.๓/๓.๒ หนังสือพระยาภาสกรวงษ์ กราบบังคมทูลในหลวง

^๒ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่ "ประวัติศาสตร์และการเมือง", หน้า ๕๕.

"...ในจังหวัดเหล่านี้ไม่มีใครมีนาที่ไม่เกิดผล พวกพลเมืองซึ่งอาศัยอยู่ ณ มณฑลเหล่านี้ก็นับว่าเสียภาษีอากรมากกว่าที่อื่น โดยที่ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ (ซีดส์ - ผู้เขียน) เว้นไว้แต่บางจำพวกที่ต้องเสียเลขและสร้อยบ้าง..."^๑ และยิ่งเมื่อมีการเลิกระบบไพร่ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ทำให้มีแรงงานชาวนาอิสระจำนวนมาก ทั้งไพร่และมูลนายออกไปทำนากันมาก ดังปรากฏว่ามีชาวนาเพิ่มมาเรื่อยๆ และจากการปลดปล่อยแรงงาน ทาส แรงงานเหล่านี้จะเป็นกำลังในการทำนาต่อไป การปลดปล่อยทาสนั้นก็ เป็นแบบค่อยเป็นค่อยไปเช่นกัน คือ ค่อย ๆ ลดค่าตัวทาสโดยกำหนดเด็กหญิงค่าตัว ๕๔ บาท เด็กชายค่าตัว ๓๒ บาท ค่าตัวจะลดลงเรื่อย ๆ จนอายุ ๑๘ - ๒๐ ปีค่าตัวจะเหลือเพียง ๓ บาท และเมื่อถึงอายุ ๒๑ ปี แล้วจะขายเป็นทาสอีกไม่ได้ หรือคนที่เกิดในรัชกาล คือ พ.ศ. ๒๔๑๑ จะพ้นจากการเป็นทาส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ ดังนั้นคนที่เกิดหลัง พ.ศ. ๒๔๓๒ จะเป็นไทยหมด*

๒) ลักษณะแรงงาน

เป็นที่ทราบกันดีโดยทั่วไปว่าภูมิภาคอินโดจีนเป็นบริเวณที่ขาดแคลนแรงงาน ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าหลังสงครามที่เกิดขึ้น การกวาดต้อนผู้คนคือ

^๑ กจข. ร.๕ กษ.๔.๕/๖ รายงานมิสเตอร์โยลด์ เรื่องอัตราค่าอากรที่ดิน ๒๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๑ หน้า ๕.

* การเลิกระบบไพร่ระบบทาสทำให้แรงงานเป็นอิสระ จึงเกิดมีชาวนามากขึ้น และต่างก็ผลิตข้าวกันเพื่อเป็นอาชีพแน่นอน การผลิตย่อมมากขึ้นเพราะเดิมคนไม่มีกำลังใจในการผลิตนัก เพราะผลผลิตมีโทษของตน ๆ เป็นแต่แรงงาน เมื่อเป็นอิสระเป็นเจ้าของผลผลิตก็ทำให้กำลังใจในการผลิตมีมาก ส่วนผู้เป็นมูลนายเก่าเมื่อหนทางที่เป็นรายได้และอำนาจแก่ตนหมดไป มูลนายก็หาทางชดเชยโดยการเป็นเจ้าของที่ดิน และคงออกมาในรูปของพวกไพร่ทาสเดิมของตน เมื่อเป็นชาวนาอิสระก็มาเช่าที่ดินของมูลนายเดิมทำนากันมาก วิธีนี้เจ้าของที่ดินดูเหมือนจะยังมีอำนาจบ้างในทางเศรษฐกิจ และการปกครองเหนือผู้เช่าเหล่านั้น

จุดประสงค์ของผู้ชนะ เมื่อมาถึงระยะเวลาที่งานวิจัยขึ้นน้ำกล่าวถึง แรงงานก็ยังขาดแคลนอยู่เช่นเดิมในการทำนา พื้นที่มีมากกว่าแรงงานมาก และยิ่งเมื่อพิจารณาถึงลักษณะของครอบครัวของชาวนาควแล้ว พบว่า ในครอบครัวหนึ่งจะประกอบไปด้วย พ่อ - แม่ และเด็กเล็ก ๆ ดังที่ ไฮเด รายนงานไว้ว่า

"...จะหาหญิงที่ตัวคนเคียวก็หายาก ไปที่ไหนก็พบแต่ครอบครัวใหญ่ ๆ มีเด็กทารก เป็นกลุ่ม ๆ ทุกละแวกบาน..."^๑

ซึ่งมีตารางตัวเลข พอจะเป็นตัวอย่างให้เห็นถึงจำนวนแรงงานที่อยู่ในวัยทำงานจริง ๆ มีน้อย คือ ใน พ.ศ. ๒๔๕๔

ตารางที่ ๔ จำนวนคนในวัยต่าง ๆ

มณฑล	อายุต่ำกว่า ๑๔ ปี	๑๕-๑๙	๑๘-๒๐	๒๑-๒๕	๒๖-๓๕	๓๖-๔๐	๔๑-๕๐	๕๐-
กรุงเทพฯ	-	๑๔๔,๕๕๗	๑๗,๖๘๖	๕๗,๗๑๑	๕๐,๐๖๓	๕๒,๖๕๓	๕๕,๖๕๓	๕๑,๕๕๔
กรุงเทพฯ	๑๕๓,๗๔๑	๓๘,๑๖๕	๓๖,๓๔๘	๕๑,๐๐๖	๖๗,๘๘๑	๕๓,๗๑๗	๖๘,๗๕๘	๓๗,๕๓๘
นครสวรรค์	๑๑๗,๖๘๘	๑๘,๐๗๕	๑๕,๕๖๘	๕๓,๑๕๐	๓๘,๐๕๕	๑๘,๕๕๔	๓๘,๘๓๘	๑๕,๑๐๘
นครไชยศรี	๑๐๘,๘๐๔	๕๑,๕๕๐	๑๗,๘๕๔	๕๔,๘๕๕	๓๔,๕๕๘	๕๓,๕๗๕	๓๖,๘๐๗	๑๘,๕๕๘
ปราจีนบุรี	๑๕๓,๑๐๘	๕๕,๗๗๑	๕๑,๕๘๓	๕๗,๕๕๘	๓๗,๑๗๕	๕๘,๘๖๖	๓๘,๘๐๐	๕๑,๐๐๘

ที่มา : Statistical Year Book of the Kingdom of Siam, 1916, p. 20 - 21.

^๑ กจข. ร.๕ กษ.๘/๕ รายงานโครงการทศน้ำไขน้ำ สำหรับเขตที่ราบแห่งลาคแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ของ นายเยโฮมัน วันเตอร์ ไฮเด หน้า ๔๔.

ตารางที่ ๕

มณฑล	อายุต่ำกว่า ๑๔ ปี และ ๒๐ ปีขึ้นไป %	อายุ ๑๕ - ๑๗ ปี และ ๔๐ - ๖๐ ปี %	ที่เหลือ %
กรุงเทพฯ	-	๕๗.๕๕ %	๓๖.๕๑ %
กรุงเทพฯ	๕๒.๑๘	๑๘.๖๘	๓๘.๑๒
นครสวรรค์	๕๖.๑๘	๒๐.๑๗	๓๓.๗๐
นครชัยศรี	๕๕.๐๐	๒๐.๑๘	๓๔.๘๒
ปราจีนบุรี	๕๔.๓๑	๒๐.๐๓	๓๕.๖๖

- หมายเหตุ : มณฑลกรุงเทพฯ นั้นคิดเฉพาะจำนวนเต็มของ อายุ ๑๕ - ๑๗ และ ๔๑ - ๖๐ กับส่วนที่เหลือ เว้นแต่อายุต่ำกว่า ๑๔ และ ๒๐ ขึ้นไป เพราะว่าอายุต่ำกว่า ๑๔ นั้นไม่ทราบจำนวน
- ชายอายุต่ำกว่า ๑๔ ปี และ ๒๐ ขึ้นไปนั้นถือว่าเป็นแรงงานไม่ได้
 - ชาย ๑๕ - ๑๗ ปี และ ๔๑ - ๖๐ ปี ถือว่าเป็นแรงงานได้ แต่ไม่ได้เต็มที่
 - ชายที่เหลือคือ ๑๘ - ๔๐ ปี ถือว่าเป็นแรงงานที่ใช้ได้เต็มที่

จะเห็นว่า แรงงานที่อยู่ในวัยทำงานมีน้อย ส่วนใหญ่จะเป็นเด็ก เมื่อเด็กเหล่านี้โตขึ้นพอที่จะมีครอบครัวได้ก็แยกครอบครัวออกไป เพราะที่นาเดิมไม่พอแล้ว หรือคู่แต่งงานอยากหาที่ทำกินใหม่เอง ทั้งนี้เนื่องจากได้กล่าวมาในบทก่อน ๆ ว่า ที่ดินแปลงหนึ่ง ๆ ของชาวนาจะมีขนาดเล็กลง ไม่ใหญ่นัก ดังนั้นถ้ามีบุตร สอง - สามคนแล้ว ที่ดินแปลงเล็ก ๆ นั้นต้องปันให้แก่สมาชิกที่มีในครอบครัว ซึ่งจะไม่พอเพียง เมื่อการทำงานในช่วงที่กล่าวถึงนี้เป็น การปลูกเพื่อขายมิใช่เพื่อบริโภคเองในครอบครัวเท่านั้น ดังนั้น

แรงงานจ้างจึงเกิดขึ้น ซึ่งการจ้างแรงงานของชาวนาเองนั้นน้อยมาก และการจ้าง
แรงงานในภาคกลางเองก็มีปัญหาหลายประการ ดังนั้นแรงงานอีสานซึ่งเหมาะสมจึงเป็น
สิ่งจำเป็นสำหรับชาวนาในภาคกลางทั่ว ๆ ไป โดยเฉพาะรังสิต

ในเขตรังสิตพบว่าต้องจ้างแรงงานคนอีสานในการทำงานมาก เกือบทั่วไป
ทีเดียว ส่วนบริเวณอื่น ๆ ในภาคกลางก็ใช้แรงงานเขมรนี้เหมือนกัน ทั้งนี้เพราะแรง
งานอีสานที่ทำงานได้ดีในเรื่องการใช้แรงงาน ก็ว่าแรงงานคนภาคกลาง และการกิน
อยู่ตลอดจนค่าจ้างก็ถูกและง่ายแก่การควบคุม ดังนั้นปีหนึ่ง ๆ จะมีแรงงานอีสานลงมา
เป็นลูกจ้างคราวละมาก ๆ

ในเอกสารที่ปรากฏในกองจดหมายเทศุแห่งชาตินั้น เรียกแรงงานจากอีสาน
นี้ว่า "ลาว" ดังนั้น ถ้าข้อความในเอกสารที่ปรากฏว่ามีคนลาวก็ให้หมายถึงแรงงานจาก
อีสานดังกล่าว แรงงานพวกนี้มักเป็นแรงงานที่มาจากมณฑลอุดร และมณฑลอีสานเป็น
ส่วนมาก* และสาเหตุที่ทำให้คนเหล่านี้ลงมาจ้างในภาคกลางตามความเห็นของ
บริษัทชุกคองแลคูนาสยามก็คือ

...แต่ในเวลาโน้นการฆ่ามาหากินในหัวเมืองลาวต่าง ๆ ได้ประโยชน์
โดยทางรถไฟที่จะส่งสินค้ามาขายในกรุงเทพฯ ให้เป็นประโยชน์นั้นน้อยสาย
พวกลาวตั้งทำนาเฉพาะตัว เขาไม่ได้ซื้อขายกับทำนาสำหรับบริโภคแลแลกเปลี่ยน
กับสิ่งของเท่านั้น แลตั้งทำมาหากินโดยลำบากไม่ใคร่พอเลี้ยงชีพ จึงใคร่พากัน
ลงมาจ้างทำนาหาประโยชน์ในหัวเมืองใด เป็นคนวู ในทุ่งหลวงคลองรังสิต
ปีละหลายพันคน ครั้นภายหลัง...มีทางรถไฟมากสายขึ้นเป็นโอกาสให้พวกลาว
ตั้งทำมาหากินในพื้นที่เมืองของคนที่ขึ้นกว่าแต่ก่อนแลทำนามากขึ้นก็ได เพราะ
เขามีราคามีเขามากน้อยเท่าใดก็ขายส่งริมทางรถไฟไต่หมอก...

๒๑
๖๖๕๔
๒๕๖๖

* กจช. ร.๕ น.๓.๒๓/๑๑๖ หนังสือพระยานนทบุรีศรีเกษศรารามผู้รักษาการ
เมืองธัญบุรี ถึง เจ้าพระยามรราช วันที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๕๘.

๒ กจช. ร.๖ กษ.๕/๑ หนังสือพระปฏิบัติราชการประสังคกรามบังคับมณฑลในหลวง
๑๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๕๘.

การลงมาของแรงงานอีสานนี้จะพากันลงมาถึงบริเวณที่จะมาจ้างในราวเดือนเมษายน เพราะน่าจะเริ่มหว่านกันในเดือนพฤษภาคม และจะกลับบ้านคนในเดือนกรกฎาคมหรือกุมภาพันธ์อีกปีหนึ่งถัดไป ซึ่งเป็นช่วงหมดหนานา คือ เกี้ยวข้าวแล้วเรียบร้อย^๑ หรือบางรายจะได้รับเงินค่าจ้างในวัน "ลาวขึ้น" คือ วันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ ซึ่งตรงกับเดือนกุมภาพันธ์ สัตยธานีเป็นสัตยาของลาวเมืองอุบลที่ลงมาจ้างที่สัตยบุรี^๒ ส่วนการเดินทางลงมานี้ก็ลงมาโดยมีผู้นำลงมาซึ่งเรียกกันว่า "นายร้อย" นายร้อย คือ หัวหน้าผู้นำฝูงกระบือจากอีสานมาขายยังมณฑลขึ้นใน ดังนั้นโดยทั่วไปแล้ว นายร้อยก็คือคนในท้องถิ่นนั่นเอง เมื่อยังไม่มีเส้นทางรถไฟนายร้อยก็จะพาแรงงานรับจ้างนี้มากับฝูงวัว - ควายที่ตนตอนมาขาย แต่เมื่อมีเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - โคราชแล้วพวกลาวก็เดินทางมาขึ้นรถไฟที่โคราช แล้วนั่งรถไฟมาลงหัวเมืองที่ต้องการ เช่น สัตยบุรี เป็นต้น นายร้อยคนหนึ่งจะคุมคนตั้งแต่ ๑๗ ถึง ๑๒๐ คน และจะได้ค่าจ้างพามาต่อรายหัว ตั้งแต่ ๒ - ๑๐ บาท^๓ แต่อาชีพนายร้อยคงจะเป็นอาชีพที่ทำรายได้ก็จึงปรากฏว่ายังมีนายร้อยนำฝูงกระบือมาขาย และยังเป็นการพาคนในท้องถิ่นที่ภาคอีสานนั้นลงมาทำงานรับจ้างหรือมาทำนาอยู่ในแหล่งที่ต้องการแรงงานด้วย คนจึงกลับไปท้องถิ่นหาแรงงานมา ดังในคำให้การของลาวนายร้อย ๕ คนที่สัตยบุรี ซึ่งมีภูมิลำเนาต่าง ๆ กัน คือ^๔

^๑ กจข. ร.๕ น.๓.๒๓/๒๓ หนังสือพระรัชฎาภิเษก โสภณ พุทธกรมหลวงนครสวรรค์ ๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕.

^๒ กจข. ร.๖ บ.๒.๑/๓๘ หนังสือพระยาประชาชีพบริบาล กราบบังคมทูลในหลวง ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๐.

^๓ กจข. ร.๕ น.๓.๓๓/๓๖ หนังสือลาวนายร้อย ๕ คน ถึงผู้ว่าราชการเมืองสัตยบุรี, ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๓.

^๔ กจข. ร.๕ น.๓.๒๓/๓๖ พระยาสุรนารถ ถึง พระยาอินทราธิบดีคีสิหราช รองเมือง ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓.

- นายสี คันธมาศ - เป็นลูกจ้างบริษัทซุกคลองแดคunasยาม และเป็นนายร้อย (อยู่ในจังหวัดร้อยเอ็ดปัจจุบัน) เป็นคนเมืองสระภูมิ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คลองซอยที่ ๓ ปีนี้คุมลาวมา ๒๐ คน คนงานได้รับค่าจ้างระหว่าง ๕๐ บาท อย่างสูง ๖๐ บาทอย่างต่ำ เดินทางจากเมืองสระภูมิตั้งขึ้นรถไฟที่โคราช เป็นเวลา ๑๐ วัน แล้วมาลงที่รังสิต การจ้างไม่ไ้ทำหนังสือสัญญาและปีนี้ (พ.ศ. ๒๔๔๗) เป็นปีที่ ๕ ที่มีอาชีพนายร้อย ได้เงินค่าจ้างนำลาวมากนละ ๔ บาท
- นายสิง - ทำนาอยู่ที่คลอง ๓ และเป็นนายร้อย คนเป็นคนอุบล เป็นนายร้อยมา ๓ ปีแล้ว ปีนี้ (พ.ศ. ๒๔๔๗) คุมลาวมา ๖๕ คน โดยไปรับที่เมืองวาปี (จังหวัดมหาสารคามปัจจุบัน) เดินทางมาโคราช ๑๕ คีน แล้วนั่งรถไฟมารังสิต ได้ประโยชน์จากการนำลาวมากนละ ๑๐ บาท โดยกำหนดลาวกลับขึ้น ๓ ค่า เคือน ๓ และคนต้องไปส่งราคาค่าจ้างของคนงานอย่างสูง ๗๕ บาท อย่างต่ำ ๖๐ บาท
- นายแล - ทำนาอยู่ที่คลองซอยที่ ๑ และเป็นนายร้อย ปี พ.ศ. ๒๔๔๗ คุมลาวมา ๑๑๒ คน มาจากเมืองร้อยเอ็ด ราคาค่าจ้างอยู่ระหว่าง ๑๐๐ บาท อย่างต่ำ ๖๐ บาท ซึ่งนายแลได้ค่าจ้างพาลาวมากนละ ๔ บาท เดินทางจากร้อยเอ็ดมาโคราช ๗ คีน แล้วขึ้นรถไฟมาลงรังสิต ปีนี้เป็นปีที่ ๕ ที่ทำอาชีพนี้
- นายอุ้น - ทำนาอยู่คลองซอยที่ ๗ และเป็นนายร้อย เป็นคนเมืองอุบล เคยเป็นนายร้อยมาแล้ว ๔ ปี ปีนี้ (พ.ศ. ๒๔๔๗)

คุมคนลาวมา ๑๒๐ คน มาจาก อ.พนาเมืองอุบล
เดินทางมาขึ้นรถไฟที่โคราช ๑๒ คืน ลูกจ้างไค้ค่า
จ้างตั้งแต่ ๕๐ บาท ถึง ๖๐ บาท และคนไค้ค่าจ้าง
นำมาคนละ ๕ บาท

นายพลอย

- ท่านอายุระหว่างคลอง ๒ - ๓ เพิ่งจะเป็นนายร้อย
ไค้ปีเดียว คุมลาวมา ๑๗ คน ไค้ค่าจ้างระหว่าง ๗๕
ถึง ๘๐ บาท โดยไค้ค่าจ้างพาลาวมาคนละ ๕ บาท
ซึ่งไปนำลาวมาจากเมืองยะโสธร

เมื่อลงมารับจ้างแล้ว ผู้จ้างจะต้องออกค่ากินอยู่ให้กับลูกจ้าง และเสื่อผ้า
เครื่องนุ่งห่มประมาณปีละชุด^๑ โดยทั่วไปค่าจ้างนี้คิดเป็นปี ซึ่งมีอัตราแตกต่างกันตาม
คุณภาพของแรงลูกจ้าง และถ้าอยู่ไม่ครบปีก็ไม่ต้องเสียเงินค่าจ้าง ซึ่งสิ่งนี้เป็นหนทางให้
ผู้จ้างหาทางแกล้งลาวแรงงานเมื่อไม่ต้องการจ่ายเงินค่าจ้าง ค่าจ้างนั้นตกปีหนึ่งราว
๘๐ ถึง ๑๐๐ บาท^๒

นอกจากแรงงานที่มารับจ้างท่านาแล้ว ยังมีแรงงานของคนอีสานที่รับจ้าง
ทำงานอย่างอื่น เช่น ตักฟืน ทำทางรถไฟ หรือ รับจ้างทำงานไร่แรงงาน เป็นต้น ฯลฯ
แรงงานที่เป็นลูกจ้างตักฟืนก็มีอยู่ทั่วไปในภาคกลางเช่นกัน รายไค้ก็เป็นการเหมาเป็นปี
ไปเช่นกัน โดยปีหนึ่งไค้เงิน ๕๐ บาท ค่ากินอยู่เป็นของผู้จ้าง และจากพระราชหัตถเลขา
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคราวเสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่า ทรง
เล่าว่า ไค้ทรงสัมภาษณ์ผู้จ้างและลาวลูกจ้าง จากการตรัสถาม ตาคัก ผู้จ้างซึ่งอ้างว่า
เป็นผู้ซื้อตรง กล่าวว่า พวกลาวอยู่ด้วย ๓ ปี จึงกลับบ้านครั้งหนึ่งประมาณเดือนหนึ่ง

^๑ จากคำสัมภาษณ์ ลาวอุบล ซึ่งลงมารับจ้างที่ภาคกลางนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕
บัดนี้ยังแข็งแรง จำความไค้แม่นอยู่ที่วังสีก คคลองซอยที่ ๑๑.

^๒ กจช. ร.๕ น.๓.๕ก/๓๖ อ้างแล้ว.

จึงกลับมาใหม่ และจากการตรัสถามลาวลูกจ้าง ๔ คนซึ่งมาจากเขมรราช ๒ คน
 อูบลคนหนึ่ง และศรีสะเกษอีกคนหนึ่ง ซึ่งลาวไคกรามบังคมทูลว่าเป็นลูกจ้างตัดฟืนผู้
 เป็นลูกจ้างท่าทางรถไฟไม่ได้ ซึ่งลาวไคกรามบังคมทูลว่าเป็นลูกจ้างตัดฟืนได้ถึงเดือน
 ละ ๕๕ บาท แต่ก็เก็บเงินไม่ได้เพราะอกใจไม่เล่นการพนันไม่ได้ เมื่อมาเป็นลูกจ้าง
 เช่นนี้ก็จะเก็บเงินมาก ๆ ได้ กลับบ้านก็เพียงเอาเงินไปให้ครอบครัวทางบ้านเท่านั้น^๑
 แต่ถ้ายู่ไม่ครบปีก็ไม่ต้องทำอะไรเลย หนทางที่นายจ้างจะโกงพวกลาวนี้ก็โดยให้ลาว
 ทำงานได้หลายเดือนจนสิ้นปีแล้ว จึงหาทางให้พวกลาวได้รับความลำบากเพื่อหน่าย
 ละทิ้งงานไปประการหนึ่ง หรือถึงเวลาต้องให้ลาจ้างก็ฉลักไป เมื่อลาวเบื่อหน่ายก็จะ
 หนีไปเช่นนี้ เป็นต้น^๒

จำนวนแรงงานอีสานที่ลงมาในภาคกลางนี้ไม่มีตัวเลขที่แน่นอนว่ามีเท่าใด
 แต่จากรายงานเฉพาะเมืองธัญบุรีมีลาวลงมาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ ๕,๐๖๘ คน ส่วนใน
 พ.ศ. ๒๔๔๕ มีลาวลงมาน้อยเพียง ๑,๕๓๒ คนเท่านั้น^๓ อย่างไรก็ตามจากคำสัมภาษณ์
 ชาวนา ดังเชิงอรุณที่ ๑ หน้า ๑๓๘ นั้น กล่าวว่าพวกลาวลงมารับจ้างทั่ว ๆ ไปมิใช่
 เฉพาะทุ่งรังสิตเท่านั้น ตัวเขาเองก็ไปเป็นลูกจ้างทำนาที่คลองพระยาบรรพชาก่อนจะมา
 รับจ้างและอยู่ที่รังสิต และถ้านับถึงลาวที่รับจ้างตัดฟืนทั่ว ๆ ไปและรับจ้างอย่างอื่นแล้ว

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๒ - ๓.

^๒ พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๕ เรื่องเสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่าและ
 พระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด
 เกล้าฯพิมพ์พระราชทานในงานพระศพ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิจ
 ณ พระเมรุทองสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๕๓ หน้า ๕ และ กจช. ร.๕ บ.๑.๑/๑๘ พระราช-
 หัตถเลขา รัชกาลที่ ๕ ถึง มกุฎราชกุมาร วันที่ ๑๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗.

^๓ กจช. ร.๕ น.๓.๒๓/๒๓ หนังสือพระรัชฎาภิเษก โสภณ หูล กรมหลวง
 นเรศวรฤทธิ์ ๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕.

คาดว่าคงมีลาวมารับจ้างปีหนึ่ง ๆ ในลาว ๗,๐๐๐ - ๘,๐๐๐ คน คงจะได้ แต่ก็มิ
 ลาวจำนวนไม่น้อยที่ไม่อยากเป็นลูกจ้างทำนาได้ไปจับจองทำนาเอง ดังรายงานในทุ่ง
 รังสิตว่า เมื่อบริษัทชุกคลองซอยที่ ๒๖ - ๓๑ - ๓๕ - ๓๓ - ๔๗ - ๕๔ เจ้าของนา
 เป็นคนลาวที่ยากจนไม่มีเงินเสียค่าคลอง จึงเปิดโอกาสให้ผู้มีทรัพย์สินแบ่งกันเป็นเจ้าของ
 นาโดยคิดค่าหักล้างแล้วโอนชื่อให้ตน พวกลาวต้องไปตั้งที่ช่องแค ซึ่งเป็นทางไกลและ
 ลำบากมาก^๑

ความลำบากอีกประการหนึ่งที่แรงงานจากอีสานประสบปัญหาเหมือนกัน คือ
 เรื่องเงินค่าราชการ ซึ่งมีอัตราแตกต่างกันตามแต่ละท้องที่ ดังเช่น มณฑลอีสานเก็บ
 คนละ ๔ บาท เว้นแถบบริเวณริมแม่น้ำโขงเก็บคนละ ๓.๕๐ บาท^๒ ซึ่งเงินค่าราชการ
 มีแตกต่างกันจาก ๓ - ๖ บาท^๓ ในมณฑลนครราชสีมา อุดร และอีสาน ในมณฑล
 อีสานการเก็บเงินค่าราชการเริ่มระหว่างเดือนกันยายนถึงเดือนมกราคมเป็นสินกำหนด
 คนละ ๔ บาท ถ้าไปเสียเงินในเดือนกุมภาพันธ์จะถูกปรับเป็นคนละ ๔ บาท และถ้าถึง
 เดือนมีนาคมเป็นคนละ ๑๒ บาท และถ้าไม่ได้เสียข้ามปีให้จงจำไว้ใช้ในราชการหลวง
 เป็นเวลา ๖ เดือน^๔ อย่างไรก็ตามรัฐบาลก่อนอนุญาตให้แรงงานอีสานพวกนี้เสียเงิน

^๑ กจช. ร.๕ กษ.๓.๑/๑๑ หนังสือพระราชบัญญัติพิพัตน์ หลวงเสนาพิทักษ์
 หลวงรัฐวิศิษฐ์ หุด กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๕๕ หน้า ๕.

^๒ กจช. ร.๖ ม.๑๘.๑/๑ ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ
 ร.ศ. ๑๒๐ ในมณฑลอีสาน ๒๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ ท้องที่ดังกล่าว ได้แก่ โขงเจียม
 เขมรราช ชานุมาน บ้านด่าน ปากมูล สุวรรณาวารี พิบูลมังสาหาร

^๓ กจช. ร.๕ น.๓.๒๓/๓๖ หนังสือกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวง
 นครบาล ถึง พระราชฎาการโกศล เจ้ากรมสรรพากร ใน วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๓

^๔ กจช. ร.๕ น.๓.๒๓/๓๖ หนังสือพระยาตรีศหเทพ ราชปลัดทูลฉลอง
 กระทรวงมหาดไทย กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ วันที่ ๒๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓.

การราชการในท้องที่ที่รับจ้างอยู่ได้ แต่รัฐบาลก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับการหลีกเลี่ยงของลาวพวกนี้ เพราะแต่ละท้องที่แต่ละมณฑลมีอัตราค่าราชการที่แตกต่างกัน ดังนั้น พวกลาวก็มักจะอ้างว่าตนเป็นคนในท้องที่ ๆ ต้องเสียค่าราชการน้อยที่สุด ซึ่งทางการไม่มีทางตรวจสอบได้เลยว่าใครมาจากที่ใด ดังนั้นความคิดที่จะเฉลี่ยเก็บเงินค่าราชการแก่ลาวนั้นจึงเกิดขึ้นโดยจะเก็บในอัตราสูงที่สุด คือ ๒ บาท เท่ากับทุกคน และถ้าคนใดไม่ปรารถนาที่จะเสียเงินเท่ากับที่ทางการได้ตั้งไว้คือ ๒ บาท ก็ให้กลับไปเสียเงินที่มณฑลของตน^๑ เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้มีประกาศยกเว้นเก็บเงินค่าราชการแก่คนอีสานที่มารับจ้างเป็นลูกจ้างต่างถิ่นเพราะรัฐบาลเห็นใจว่าต้องลำบากมาจากแคบไกล^๒ แต่อีกไม่นานต่อมารัฐบาลก็ประกาศยกเลิกการไม่เก็บเงินค่าราชการนี้

จากขงที่มีหลักฐาน คือ จาก พ.ศ. ๒๔๔๔ - พ.ศ. ๒๔๖๓ นั้น พวกลาวอีสานลงมาอยู่ในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ พ.ศ. ๒๔๕๒ พ.ศ. ๒๔๕๓ พ.ศ. ๒๔๖๐ และ พ.ศ. ๒๔๖๓ ซึ่งเป็นปีที่ลงมาน้อย สาเหตุของการที่ลาวลงมาน้อย หรือไม่มาในปีต่าง ๆ นี้ อาจแยกได้เป็นสาเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. เพราะเหตุจากที่บ้านเดิมของตน
๒. เพราะเหตุจากปัญหาของเมืองที่ตนจะมารับจ้าง

๑) สาเหตุที่มาจากบ้านเดิมของตน ดังเช่น มีรายงานจากอุบลใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ว่า ปีนี้คนอุบลไม่ลงไปรับจ้างทำนายนางหัวเมืองชั้นใน เพราะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ การทำนาที่เมืองอุบลไม่ไฉล ต่างก็หยุดอยู่เพื่อทำนา ถ้างลงมารับจ้างทางข้างของตน

^๑ กจข. ร.๕ น.๓.๒๓/๓๖ หนังสือกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ถึง พระรัษฎากร โภศล ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๕๓.

^๒ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๒ ร.ศ. ๑๐๗ เรื่องประกาศยกเว้นชาวมณฑลอุดรแลอีสานซึ่งลงมารับจ้างทำนาลงการงานอื่น ๆ ตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ศก ๑๒๔ หน้า ๘๐๖.

ก็จะลำบาก^๑

๒) สาเหตุจากปัญหาต่าง ๆ คือ

ก. ปัญหาเกี่ยวกับนายจ้างโงกค่าจ้าง ซึ่งบรรดาลาวลูกจ้างประสบกับปัญหานี้อยู่เสมอ ดังได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งนับเป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้ลาวไม่ลงมา ดังใน พ.ศ. ๒๔๕๑ การทำนาไม่ไค้ผลเพราะน้ำท่วม เจ้าของนาให้ค่าจ้างลูกจ้างน้อยไม่เต็มตามสัญญาหรือบางรายไม่ได้รับเลย ทำให้พวกลาวเชื่อกันตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๕ นั้นต่างได้ประกาศห้ามไม่ให้พวกคนลงมารับจ้างทำนาในตำบลท้องที่ที่โงกพวกตน เป็นต้น^๒

ข. ปัญหาจากโรคภัยไข้เจ็บ ดังใน พ.ศ. ๒๔๔๕ มีลาวลงมาน้อย เพราะเมื่อปี ๒๔๔๔ พวกลาวมาถึงโคราช และได้ข่าวว่าทางมณฑลชั้นใน อหิวาตกโรคกำลังระบาดจึงกลัวไม่กล้าลงมา^๓

ค. มีงานอื่นเหมาะแก่การรับจ้างทำนา ดังใน พ.ศ. ๒๔๖๐ มีลาวลงมารับจ้างน้อย เพราะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ น้ำท่วมการทำนาไม่ไค้ผล เจ้าของนาจึงหาทางกลั่นแกล้งลูกจ้างเพื่อจะได้ไม่ต้องจ่ายค่าจ้าง พวกลาวพวกนี้พากันไปรับจ้างกรมท่น้ำ ที่ท่าหลวงและหนองกรวย อยุธยา ซึ่งได้ค่าจ้างดีกว่าการทำนา จึงไม่มีลาวลงมาทำนาอีก^๔ หรือ ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ พวกลาวพากันไปสร้างทางรถไฟที่โคราชจึงไม่ลงมา เป็นต้น^๕

^๑ กจช. กษ.ใหม่ แผนกสารบรรณ แฟ้มที่ ๘๘ เรื่องที่ ๑๘๓๒.

^๒ กจช. ร.๕ น.๓.๒๓/๑๑๖ หนังสือพระยานนทบุรีศรีเกษศรราม ผู้รักษาราชการเมืองชัยบุรี ถึง เจ้าพระยายมราช วันที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๕.

^๓ กจช. ร.๕ กษ.๓.๑/๑๑ หนังสือของกรมหลวงคำวรวงราชานุภาพ ทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ วันที่ ๑๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๕.

^๔ กจช. ร.๖ ม.๓.๘/๑๕ หนังสือพระยาโบราณราชธานินทร์ อุปราชมณฑลกรุงเก่า กราบบังคมทูลในหลวง ลงวันที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๑ หน้า ๕๕.

^๕ กจช. กษ.ใหม่ แผนกสารบรรณ แฟ้มที่ ๘๘ เรื่องที่ ๑๘๓๒ เรื่องเดิม.

การที่แรงงานลาวไม่ลงมารับจ้างนั้นนับเป็นปัญหาแก่การทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณทุ่งรังสิต ซึ่งต้องใช้แรงงานลาวมาก เพราะว่าแรงงานของคนภาคกลางนั้นหายาก ดังที่ว่า "...คนที่เช่าพ่อก็มักจะเป็นคนซัดสนมากจนทั้งไม่มีกำลังพอไถเอาไครยจ้างลาวที่มาจากมณฑลอุดรและอีสานเป็นกำลังในการทำงานอยู่เป็นพื้น ถ้าไม่มีลาวมารับจ้างเป็นอันหมดทางที่จะหาจ้างคนไทยทำงานได้โดยยาก..."^๑ สาเหตุที่จ้างคนภาคกลางหายากก็คงเพราะ คนภาคนี้นิยมทำนาตัวเองเป็นส่วนมาก จึงหาจ้างด้วยกันลำบาก และคนภาคกลางก็ไม่นิยมจ้างแรงงานคนภาคเดียวกัน ทั้งนี้เพราะจ้างคนไทยภาคกลางหายาก และเรียกราคาค่าจ้างแพง รวมทั้งเรียกเงินล่วงหน้ามาก ๆ ด้วย ผิดกับจ้างลาวราคาจ้างก็น้อย และทำการได้ดีกว่า^๒ ดังนั้นแรงงานลาวจึงเป็นที่นิยมและต้องการในการทำงานมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตรังสิต

แต่ตั้งไต่กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า การงานที่สำคัญคือ การงานหลักซึ่งเป็นแรงงานของชาวนามีใช้แรงงานเสริม ดังนั้นบทบาทของแรงงานหลักที่เกิดขึ้นอยู่เสมอ และน่าสนใจก็คือ การเคลื่อนย้ายของแรงงานซึ่งก็เนื่องมาจากสาเหตุประการต่าง ๆ ซึ่งจะกล่าวต่อไป

การอพยพ

การอพยพเป็นการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนย้ายแรงงาน ที่ปรากฏในภาคกลางส่วนใหญ่จะเป็นการอพยพในเขตที่มีกรรมสิทธิ์ที่ไม่แน่นอนถาวรมั่นคง ซึ่งเป็นบริเวณที่แสดงถึงความไม่ถาวรของการทำนาก็ การอพยพนั้นเกิดจากสาเหตุหลายประการ

^๑ กจช. ร.๕ น.๓.๒๓/๑๑๖ หนังสือพระยานนทบุรีศรีเกษราราม ถึง เจ้าพระยายมราช วันที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๒๕๘.

^๒ กจช. ร.๕ น.๓.๒๓/๓๖ หนังสือพระยาสุรนาถเสณี ผู้ว่าราชการเมือง รัตนบุรี ทูล กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๕๓.

ปัญหาเรื่องน้ำ

แต่สาเหตุประการสำคัญก็คือ ปัญหาเรื่องน้ำ อันเนื่องมาจากความทรุดโทรมของ คลองสายเก่า ๆ ทำให้ชาวนาจำต้องแสวงหาที่ทำกินใหม่ ๆ ซึ่งมักจะไม่ไกลจาก ที่เดิมนัก เพื่อว่าจะไถกลับมากำในที่เดิมได้เมื่อที่ใหม่มีปัญหา การอพยพนั้นแบ่งได้ เป็น ๒ ลักษณะ คือ การอพยพไปมาของชาวนา เนื่องจากที่ทำกินเดิมมีปัญหา และ อีกลักษณะก็คือ การอพยพโดยสุทธิของชาวนา คือ การอพยพของคนที่มีไถเป็นชาวนา ออกไปเป็นชาวนา แต่อย่างไรก็ตามหลักฐานในลักษณะหลังนั้นปรากฏน้อยมากและ หลักฐานของการอพยพไปมานั้นส่วนใหญ่ที่พบมักปรากฏในบริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ เจ้าพระยา ดังจะกล่าวต่อไป

๑. การอพยพไปมาของชาวนา

บริเวณที่มีการเพาะปลูกที่แน่นอนก็คือ บริเวณ อยุรยา อ่างทอง ลพบุรี และ สุพรรณบุรีบางส่วน ซึ่งเป็นแหล่งที่มีการทำนามาแต่อดีต และเป็นบริเวณที่ถือกรรมสิทธิ์ ครอบครอง นับเป็นเครื่องหมายของความถาวรแห่งการทำนา และด้วยความอุดมสมบูรณ์ ของสิ่งรอบ ๆ ที่ประกอบกันเป็นความต้องการของคนข้าว ทำให้ชาวนาแถบนี้มีการ อพยพออกน้อยมาก บริเวณที่ต่ำลงมา ส่วนใหญ่ยังเป็นป่าหรือไม่เป็นที่ดินที่ยังไม่ได้รับ การพัฒนาให้เหมาะแก่การปลูกข้าว ดังนั้นชาวนาจึงถือกรรมสิทธิ์ชนิดไม่ถาวร จึงได้ กล่าวมาแล้วในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน การทำนาจึงเป็นแบบเลื่อนลอย (shifting cultivation) มากกว่า ตามคลองสายต่าง ๆ ก็ยังมีผู้ทำนายน้อย ดังเช่น คลอง ประเวศบุรีรมย์ ที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ในกลาง พ.ศ. ๒๔๖๓ มีคนทำนาราวพันครัวเท่านั้น^๑ (ถ้าคิดเทียบครัวหนึ่งมี ๕ คน ก็มีคน ประมาณ ๕,๐๐๐ คน) แต่ต่อมาคลองประเวศเป็นเขตที่มีชื่อเสียงเพราะพื้นที่มีความ อุดมสมบูรณ์^๒ ดังนั้นจึงมีชาวนาเข้ามาอยู่เสมอ ในระยะไม่นานนั้นบริเวณคลองอีก สายหนึ่งที่มีชื่อเสียงมากกว่าที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ ก็คือ คลองแสนแสบ ซึ่งอยู่เหนือ

^๑ Johnston, p. 51.

^๒ Bangkok Time, May 3, 1912, p. 3.

คลองประเวศฯ และเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง เชื่อมกัน
คลองแสนแสบนี้เป็นคลองสายเดิมที่ขุดมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ซึ่งใน พ.ศ. ๒๔๓๑ มีผู้รายงานว่า บริเวณคลองแสนแสบ
เต็มไปด้วยขางป่าที่คอยรบกวนทำอันตราย แต่อย่างไรก็ตาม จากราว พ.ศ. ๒๔๕๗
มาผู้คนได้อพยพมาอยู่บริเวณนี้มาก และมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังที่ปรากฏฎีกาที่ถวายต่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

... ครั้นภายหลังตั้งแต่ ๕ - ๑๐ ปีมานี้ มีผู้บังคับการก็ แลราษฎรชักชวนกันไป
เป็นอันมาก เขาไปจับจองพื้นดินทำเป็นที่นาฟางขึ้นหลุ่ยพุกหลายหมู่ ๆ และ
หลายสิบครัวทวีมากขึ้นทุกปี มาจนถึงปีนี้คิดประมาณไม่ต่ำกว่า ๕,๕๐๐ ครัว
คนมากเขา ผุงขางจึงไม่เขามารบกวนใด...^๒

เวลาที่เอกสารนี้กล่าวถึง คือ พ.ศ. ๒๔๓๗ มีผู้มาตั้งทำนาอยู่ถึง ๑๕,๕๐๐ คน
(ครัวละ ๕ คน) ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ นายแม็คคาร์ธี (พระวิภาคภูวดล - McCarthy)
ได้กลับมาสำรวจคลองแสนแสบอีกครั้ง หลังจากได้เคยมาใน พ.ศ. ๒๔๓๑ เขาเล่าว่า

... ชาวเจ้าประหลาดใจมากกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น พื้นที่ซึ่งเคยเป็นป่า
และปกคลุมควยหญ้า เป็นที่อาศัยของขางป่า ซึ่งนำความเสียหายมาใหญ่ที่
อาศัยบริเวณคลองแสนแสบ... บัดนี้ขางป่าถูกขับไล่ไปโดยมนุษย์เขาไปแทนที่
...^๓

บริเวณที่ แม็คคาร์ธี กล่าวถึงนี่คือบริเวณแสนแสบต่อกับเขตรังสิตตอนใต้ ซึ่งใน
ระยะเวลาดังกล่าวบริเวณแสนแสบเป็นแหล่งที่มีชื่อเสียงในการทำนามาก และมีคน
อพยพมาอยู่มาก เมื่อมีการขุดคลองรังสิตขึ้น ซึ่งเริ่มใน พ.ศ. ๒๔๓๓ และโดยเฉพาะ

^๑ Johnston, p. 101.

^๒ กจ. ร.๕ กษ.๕.๔/๑ หนังสือผู้มีชื่อ ๑๕๔๑ คนถวายฎีกาต่อในหลวง
๑๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ หน้า ๕๓๑.

^๓ Johnston, p. 101.

อย่างยิ่ง เมื่อชุดคลองหกวาสายล่างใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ปรากฏว่าบริเวณระหว่าง
คลองแสนแสบกับคลองหกวาสายล่างของรังสิตเป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์มาก ซึ่งติดกับ
คลองรังสิตทางเหนือ ปรากฏว่าผู้คนจำนวนมากอพยพจากที่ต่าง ๆ เข้ามาในบริเวณ
ดังกล่าวมาก ดังชานาในเขตคลองประเวศฯ เมื่อต่อมาปรากฏว่าหญ้าและหนูทำอันตราย
ต้นชานามาก ชานาจึงพากันอพยพขึ้นไปทางเหนือคลองแสนแสบและเข้าเขตรังสิตดังกล่าว
นอกจากนี้ยังมีชานาที่อยู่แถบใกล้ทะเลก็พากันอพยพมายังรังสิตด้วยเป็นจำนวนมาก
เนื่องจากคลองสายต่าง ๆ ริมทะเลเค็มยังคงอยู่แต่เมื่อมีการตัดพื้นบรทุกพื้นและตัดจาก
ในป่าริมทะเลมากขึ้น คลองที่เคยแคบก็กว้างขึ้น ทำให้น้ำเค็มไหลเข้ามามากขึ้น จนที่
นาเสียหายเป็นอันมาก ราว ๕๐,๐๐๐ ไร่^๑ นอกจากนี้แล้วยังมีชานามาจากแหล่งอื่น ๆ
อีกที่พากันอพยพเข้ามาในรังสิต โดยเข้ามาอยู่ในรังสิตคอนไคก่อนแล้วจึงขึ้นไปทางเหนือ
ของคลองรังสิตภายหลัง

สาเหตุที่คนอพยพมารังสิตมาก เพราะว่บริเวณดังกล่าวเป็นที่ ๆ เป็ดใหม่
ซึ่งเค็มเป็นที่อาศัยของช่างป่าและคนอยู่ไม่ถึง ๒ - ๓ ร้อยคนเท่านั้น^๒ เมื่อเป็นที่เปิด
ใหม่คลองสายต่าง ๆ ที่ซุกกันนับว่าเป็นประโยชน์มาก มากกว่าคลองสายเก่า ๆ ในที่
อื่น ๆ และในบริเวณรังสิตนี้มีคลองคูนามาก ซึ่งจะนำน้ำจากแม่น้ำเข้ามาให้กับทุ่งนา
และถาฝนตกน้อยชาก็เสีย จึงเป็นเหตุให้ชานานิยมคลองคูนาด้วย^๓ นอกจากนี้แล้ว
ในระยะต้นบริเวณคอนไคของรังสิตเป็นบริเวณที่มีการทำน่าง่าย เพียงแต่ตัดถนนหญ้าที่มี

^๑ กจช. ร.๕ กษ.๕/๕ (หนังสือ) รายงานโครงการท่อน้ำไชน้ำ สำหรับ
เขตที่ราบแห้งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ กระทรวงเกษตรราธิการ ร.ศ. ๑๒๒
หน้า ๓๑ - ๓๕, ๘๕ - ๘๖ (ของไฮเต) และ กจช. กษ.ใหม่ แผนกรมคลอง แพ้ม ๕
เรื่อง ๓๘๗ เล่ม ๑ หนังสือของไฮเต ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ๒๔ กรกฎาคม
ร.ศ. ๑๒๘

^๒ กจช. ร.๖ กษ.๑/๖ หนังสือพระปฏิบัติราชการประสงค์ กราบบังคมทูลในหลวง
๑๘ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕.

^๓ กจช. ร.๕ กษ.๕/๕ รายงานของไฮเต เล่มเดิม, หน้า ๓๕ - ๓๗.

หวานเมล็ดพืช ใดเพียงครั้งเดียวก็พอ เพราะคินดี น้ำก็คืด้วย^๑ และระยะแรก ๆ เจ้าของที่ดินมักให้ชาวนาผู้เช่าเขาโดยไม่เสียค่าเช่าราว ๒ ปี รวมทั้งเจ้าของที่เป็นผู้ใหญ่ยืมเงินด้วยบางราย เช่น กรมพระนราธิปฯ ท่านทรงได้หนี้สินให้มาเช่านาท่านท่าก็มี^๒ ด้วยเหตุต่าง ๆ เหล่านี้ที่ดินที่รกร้างแต่เดิมราว ๕๐๐,๐๐๐ ไร่ จึงสามารถตั้งเป็นเมืองขึ้น ๒ เมืองในเวลาอันสั้น คือ เมืองชัยบุรี ในเขตรังสิต และเมืองมีนบุรี ในเขตแดนแสบจากรายงานของเอกสารทางราชการ ซึ่งคุณสุนทร^๓ ได้รวบรวมไว้เกี่ยวกับจำนวนประชากรของชัยบุรี คือ^๓

จำนวนพลเมือง เมืองชัยบุรี พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๖๒

พ.ศ.	จำนวนคน
๒๔๔๓	๒๗,๕๔๕
๒๔๔๕	๔๐,๐๐๐
๒๔๔๘	๓๗,๕๕๕
๒๔๔๙	๓๕,๐๕๕
๒๔๕๑	๓๕,๑๖๕
๒๔๕๒	๓๓,๕๐๐
๒๔๕๓	๒๗,๘๗๐
๒๔๕๔	๒๔,๗๗๕
๒๔๕๘	๔๐,๘๖๘
๒๔๖๑	๓๘,๖๕๗
๒๔๖๒	๔๓,๕๑๘

^๑ Bangkok Times, May 3, 1912. p. 3.

^๒ Bangkok Times, August, 6, 1912. p. 14.

^๓ สุนทร อาสะไวย, เล่มเกม, หน้า 126 - 127.

อย่างไรก็ตามต่อมาอีกกว่า ๑๕ ปี หลังจากการชุกคลอง ในปลายรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ คือ ราวจาก พ.ศ. ๒๔๔๕ มา การทำนาในรังสิตประสบกับปัญหาต่าง ๆ จนทำให้ชาวนาจำนวนมากราว ๑,๑๐๐ ครัว (ประมาณ ๕,๕๐๐ คน) หรือ ๑ ใน ๖ ของจำนวนประชากรของเมือง อพยพออกจาก รังสิตเพื่อไปทำกินใหม่^๑ จาก พ.ศ. ๒๔๔๕ เรื่อยมา มีการอพยพออกจากรังสิตเสมอ โดยเฉพาอย่างยิ่งใน พ.ศ. ๒๔๕๓ เพราะการทำนาไม่ไค้ผล ซึ่งชาวนาพากันอพยพ ไปที่แขวงกรุงเก่าทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำมาก^๒ อย่างไรก็ตามพบว่าใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ชาวนาจากรังสิตพากันลงมาที่คลองประเวศฯอีก มีรายงานว่าฝั่งคลองที่เดิมด้วยหญ้าป่า ใค้ถูกกำจัดออกไปอีก หลังจากทอดทิ้งมาเป็นเวลานาน^๓ อาจกล่าวได้ว่า เขตรังสิตได้ เข้าสู่ยุคของความอุดมสมบูรณ์อีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ หลังจากรัฐบาลได้สร้างโครงการป่าสักไค้และโครงการอื่น ๆ ต่อมา

ในบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาก็เช่นเดียวกัน มีการอพยพไปมาอยู่ เสมอ บริเวณที่มีคนตั้งทำนาอยู่เดิมก็ค้งเป็นคลองสายเก่า ๆ ที่ขุดไว้ เช่น คลองภาษีเจริญ คำเนินสะดวก แต่ต่อมาเมื่อคลองสายใหม่ ๆ เกิดขึ้น (หลังการชุกคลองรังสิต) เช่น คลองพระราชพิมล คลองพระยาบรรรา ภูคนก็ไปจับจองตั้งทำนากันทั่วไป และจาก การศึกษาของนายสุชน ค้งไค้กล่าวมาแล้วพบว่าเขตแม่น้ำนครชัยศรี เดิมนั้นเป็นป่า ใค้มาค่อย ๆ ปลูกข้าว ๕ ฝั่งแม่น้ำและขยายลึกเข้าไป หรือจากรายงานของ สมเด็จ

^๑ กจช. ร.๕ น.๓.๕/๖๓ หนังสือพระวิษณุากรโกศล ฑูล กรมหลวงนเรศร-
วรฤทธิ ๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๕๕.

^๒ กจช. ร.๖ น.๑๐.๕ก/๑ หนังสือผู้ว่าราชการเมืองชัยบุรี ถึง เจ้าพระยา
ยมราช หนา ๔๕ และ กจช. ร.๖ กษ.๑/๖ ความในรายงานประชุมเสนาบดี เจ้าพระยา
ยมราชฑูลเกล้าฯ ถวายในหลวง ๕๓ มกราคม ร.ศ. ๑๕๕.

^๓ Bangkok Tiem, May 3, 1912. p. 3.

กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ทรงกล่าวถึงแถบสุพรรณบุรีใน พ.ศ. ๒๔๔๑ ว่า เติม
 สุพรรณบุรีมีสินค้ามาก แต่เดิยวันนี้มีแต่ข้าว เพราะปลูกมาก และพื้นที่ทางตะวันออกของ
 สุพรรณต่อกับอยุธยาและอ่างทอง ซึ่งเคยเสด็จมาครั้งหนึ่งก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑ นั้น ยังเป็น
 ป่าพงอยู่ แต่มาปีนี้มีบริเวณดังกล่าวเป็นนาฟ้างตลอดถึงกัน และขยายต่อไปทางตะวันตก
 อีกมาก^๑ เช่นกัน ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ที่อำเภอบางปลา จังหวัดสุพรรณบุรี สมเด็จ
 กรมพระยาคำรงฯ เสด็จตรวจราชการอีกได้ทรงกล่าวว่า "...ท้องที่สองฝั่งแม่น้ำใน
 อำเภอบางปลานี้ สังกศัญมีบ้านเรือนแน่นหนามากขึ้นกว่าเมื่อ ๕ ปีมาแล้วมาก
 (ร.ศ. ๑๑๗ - พ.ศ. ๒๔๔๑) สืบถามไถ่ความว่ามีคนมาตั้งทำไร่นามากขึ้นกว่าแต่ก่อน
 มาก ที่สองฝั่งแม่น้ำมีผู้จับจองเป็นเจ้าของแล้วตลอดหาที่ว่างเปล่าดังแต่ก่อนไม่..."^๒
 นอกจากนี้บริเวณที่เป็นคลองใหม่ในฝั่งตะวันตกมักมีผู้อพยพไปตั้งเช่นใน พ.ศ. ๒๔๕๒
 เมื่อการทำนาไม่ได้ผล ชาวนาอำเภอบางแพะอพยพไปอยู่ที่คลองพระราชพิมลมากกว่า
 ที่อื่น ๆ^๓

จากการอพยพไปมาของชาวนาทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ
 เจ้าพระยา จะเห็นได้ว่าการอพยพย้ายถิ่นฐานของชาวนาเป็นไปในลักษณะของการย้าย
 ที่อพยพไปมาไม่ไกลจากที่เดิมนัก ดังเช่น ในเขตปทุมธานี พ.ศ. ๒๔๔๕ ชาวนาเพิ่ม
 จากปีที่แล้ว เพราะมีชาวนาอพยพมาจากชัยภูมิ และใน พ.ศ. ๒๔๕๒ มีชาวนาเพิ่ม
 ขึ้นอีกราว ๕๐๐ คน จากปีที่ผ่านมาเพราะอพยพมาจากชัยภูมิ^๔ หรือในเขตอำเภอ

^๑ กจข. ร.๕ ม.๒.๑๔/๕ หนังสือกรมหมื่นคำรงฯ ถึง พระยาสฤษดิ์
 ๑๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗.

^๒ กจข. ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๐๗ หนังสือกรมหลวงคำรงฯ เสด็จตรวจราชการ
 เมืองสุพรรณบุรี ปี ร.ศ. ๑๒๒ โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ หน้า ๕.

^๓ กจข. ร.๖ น.๔๓/๘ หนังสือนายอำเภอบางแพะ ถึง อธิบดีกรมพระนครบาล
 ๓๐ พฤศจิกายน ๒๔๖๐ หน้า ๕๓.

^๔ กจข. ร.๖ น.๑๐.๓๓/๓ หนังสือข้าหลวงเมืองประทุมธานี ถึง เจ้าพระยา
 ยมราช ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๓๐ หน้า ๑๗.

๔
 บางพลีใหญ่ก่อน พ.ศ. ๒๕๕๑ ชาวนาอำเภอน้ำพองไปชัยภูมิ และระหว่างช่วง
 พ.ศ. ๒๕๕๑ - ๒๕๕๒ ชาวนาพวกนั้นพากันกลับมา ค้างตัวเลขที่ปรากฏ

จำนวนชาวนาที่อพยพจากชัยภูมิไปบางพลีใหญ่ พ.ศ. ๒๕๕๑ - ๒๕๕๓

ปี	จำนวนชาวนา/คน
๒๕๕๑	๕,๖๗๖
๒๕๕๒	๕,๘๕๗
๒๕๕๓	๑๐,๓๕๑

การอพยพของชาวนามีทั้งการอพยพเข้าไปตั้งในที่ทำกินและการอพยพออกจาก
 ที่ทำกิน โดยปรกติแล้ว การไปหาที่ทำกินใหม่ แสดงว่าที่ทำกินเดิมมีปัญหา ซึ่งอาจเนื่องมา
 จากสาเหตุต่าง ๆ คือ

ก. ปัญหาในเรื่องคลองและน้ำ เพราะโดยทั่วไปชาวนามักจะอาศัยอยู่
 ตามลำคลองสายต่าง ๆ ดังนั้นคลองจึงเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตของชาวนา แนวโน้ม
 ของการอพยพทางฝั่งตะวันออกและทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาก็คือ การหนีจาก
 คลองสายเก่า ๆ ไปยังคลองสายใหม่ซึ่งให้ประโยชน์นานับประการ เช่น ทางน้ำสะดวก
 เพราะคลองไม่ตื้นเขิน อำนวยประโยชน์ทั้งการเพาะปลูกและทางการเกษตร จนกว่า
 คลองสายใหม่นั้นจะเกิดปัญหา คือ พังลง การอพยพหาคองใหม่จึงเกิดขึ้น สาเหตุสำคัญ
 ก็คือ การที่คลองตื้นเขิน ทำให้น้ำไหลไม่สะดวก บางทีก็ขาดน้ำ และที่สำคัญไม่น้อยก็คือ
 เป็นปัญหาแก่การคมนาคมขนส่งมาก ดังรายงานของ นายไฮเค เจ้ากรมคลอง ที่เกี่ยว
 กับการอพยพของชาวนาออกจากรังสิตใน พ.ศ. ๒๕๔๕ คือ "...คลองตื้นเขินสัญจรไปมา
 ไม่ได้ปีหนึ่งหลาย ๆ เดือน น้ำในคลองไหลไม่สะดวก เพราะคลองตื้นเขิน ดังนั้นบางคน

กจช. ร.๕ ม.๒.๑๘/๑๐๗ หนังสือกรมหลวงดำรงฯ เสด็จตรวจราชการ
 เมืองสุพรรณบุรี ปี ร.ศ. ๑๒๕ โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ หน้า ๕.

ระดับน้ำสูงเกินไป บางตอนระดับน้ำเกินไป ในฤดูแล้งน้ำไหลไม่ได้จึงเกิดเปี้ยว เกิดโรค และน้ำใช้กินต้องไปตักมาแต่ทางไกล..."^๑ ดังนั้นเมื่อคลองสายโคกเกาลอง จึงทำให้เกิดปัญหาขึ้น ซึ่งนายเกรแฮม ได้ให้ความเห็นเรื่องนี้ไว้ว่า

...โดยเหตุนี้มีคำถามขึ้นว่าเป็นควยเหตุไครราษฎรจึงพากันละทิ้งที่ค้ำคลองเก่าไปอยู่คลองใหม่ จึงมีคำตอบว่า เพราะที่คลองใหม่มีประโยชน์ดีกว่าคลองเก่า การไปมาที่ง่ายสะดวกก็ไม่ใช่ยากลำบากอันใด จึงมีคำถามต่อไปว่าเพราะเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น การที่เป็นเช่นนั้นก็ คลองเก่าเมื่อแรกขุดการไถนา แลไปมาใดสะดวกก็เป็นที่สมประสงค์ของการทุกอย่าง แต่บัดนี้คลองเก่า ๆ ไม่มี การซ่อมแซมระวางรักษาตามความต้องการนั้น ที่ดินตามคลองเก่า ๆ เป็นอันทรายไม่เกิดผลแลเป็นป่าไป ราษฎรที่อยู่ในตำบลหรือในที่นั้นจะไปมาในที่ต่าง ๆ ไม่สะดวก โดยความสะดวกภายในปีหนึ่งต้องเสียเวลาไปหลาย ๆ เดือน คือ การไปมาไม่ได้ไปหลาย ๆ เดือน... จึงเห็นว่าคลองภาษีเจริญ คลองประเวศ คลองสำโรง คลองแสนแสบ แลคลองอื่น ๆ ที่เป็นที่สำคัญ เช่นนี้ควรขุดให้ลึกให้การไถนาแลไปมาใดสะดวกดังเก่า...^๒

ในเรื่องน้ำที่เป็นปัญหานั้นทำให้ที่เดิมทำนาไม่ได้ผล ก็เนื่องมาจากหลายสาเหตุ เช่น น้ำน้อย น้ำมากเกินไป ซึ่งขึ้นอยู่กับฝนและน้ำทุ่ง หรือจากการทำอันตรายของสัตว์ เช่น หนู เป็นต้น ดังที่เกิดขึ้นในบริเวณคลองประเวศฯ จนระยะเริ่มแรก^๓ หรือใน พ.ศ. ๒๔๔๕ สาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวนาอพยพออกจากรังสิต ทั้งนี้เพราะ ฝนตกมาก

^๑ กจช. กษ.ใหม่ แผนกรมคลอง หน้า ๒๔ เรื่องที่ ๕๒๔ หนังสือนายไฮเค ถึง ปลัดทูลฉลอง กระทรวงเกษตราธิการ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕.

^๒ กจช. ร.๕ กษ.๕.๔/๑๓ หนังสือของนายเกรแฮม ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์ วงษ์วิวัฒน์ ๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐.

^๓ กจช. ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๐๗ หนังสือรายงานพระเจ้าอนงยาเซอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ หน้า ๒๔.

ไม่ให้พื้นที่แห่งพอที่จะทำให้พืชพืชคายได้ ซึ่งเป็นอันตรายแก่คนชาวเล็ก ๆ และเมื่อน้ำมาก ทำให้คนชาวหลุดลอยตามกระแสน้ำ เพราะส่วนใหญ่ทำนาหวานกันมาก^๑ หรือเพราะน้ำเค็มเข้ามาท่วมเนื่องจากการทำลายป่าพื้นริมทะเล ทำให้ชาวนาละทิ้งที่เค็ม เช่น ที่นาในแถบเมืองฉะเชิงเทรา และสมุทรปราการ ฝั่งคลองประเวศบุรีรมย์และคลองนิคมยมนาและแถบแม่น้ำท่าจีน ชาวนาทิ้งที่นาหลายหมื่นไร่^๒ ปัญหาเหล่านี้ นับว่าเป็นสิ่งธรรมดาที่ชาวนาต้องประสบเพราะการทำนาในเมืองไทยนั้นเป็นการทำนาโดยอาศัยธรรมชาติ และเหตุการณ์เหล่านี้ชาวนาไทยหลักเลี้ยงไค่น้อย การอพยพจึงเกิดขึ้นเสมอและก็อาจกลับมาที่เค็มอีก เมื่อที่นาเค็มนั้นมีสภาพและสภาวะที่เป็นปรกติ

ข./ ที่ดินที่ไม่พอกับความต้องการ อาจเพราะครอบครัวขยายตัวมากขึ้น คือ มีผู้อยู่ในวัยทำนาเองไค้มากขึ้น หรือมีการแต่งงานของบุคคลในครอบครัว ทำให้คนในครอบครัวมากขึ้น ที่ดินเค็มจึงลดลงทำให้ผู้ที่มีครอบครัวใหม่ หรือผู้ที่อยู่ในวัยทำนาที่เพิ่มขึ้นออกจากที่นาเค็มไปแสวงหาที่ใหม่ ทำให้เกิดการอพยพขึ้น ดังเช่น พวกลาวซงคำ ซึ่งเคยอยู่ที่เพชรบุรี เมื่อที่นาเค็มไม่พอทำก็อพยพมาหาที่นาใหม่ที่สุพรรณบุรีและนครชัยศรี ราว ๓,๐๐๐ คน เป็นต้น^๓

ค. ปัญหาเกี่ยวกับเจ้าของที่ดินในที่เค็ม ชาวนาที่มีปัญหานี้ เป็นชาวนาที่เขาที่นาเป็นส่วนมาก ดังนั้นการปลูกสร้างบ้านเรือนจึงไม่ถาวร พร้อมทั้งจะรื้อถอนอพยพได้

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้าเค็ม.

^๒ กจช. ร.๕ กษ.๑/๘ หนังสือพระยาประชาชีพบริบาล กราบบังคมทูลในหลวง ๕๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕.

^๓ กจช. ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๐๗ หนังสือรายงานพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ หน้า ๕๔.

คังที่ปรากฏในเขตรังสิต^๑ ปัญหาระหว่างชาวนากับเจ้าของที่ดินพอที่จะเป็นสาเหตุให้ชาวนาอพยพ เช่น

๑. เจ้าของที่ดินไม่ให้ความปรานี เช่น เก็บค่าเช่าสูงขึ้น คังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ผ่านมา ๆ มา จากครั้งแรกประกาศให้ชาวนามาเช่าโดยไม่ต้องเสียค่าเช่าแต่ต่อมาค่อย ๆ เพิ่มค่าเช่าสูงขึ้น แม้กระทั่งที่หนองบึงก็รวมอยู่ในค่าเช่าด้วย หรือเจ้าของนาให้นายกองเร่งรัดเก็บเงินค่าเช่าโดยไม่ปรานี และเมื่อชาวนาประสบอุทกภัยไม่ได้ผล เจ้าของนาก็หลัดค่านาไป ทำให้ชาวนาทนอยู่ต่อไปไม่ได้ เพราะธรรมชาติพวกเขาที่ยากจน จึงต้องอพยพไปหาที่ใหม่ บางรายก็เพื่อหวังจะจับจองที่ใหม่เพื่อไม่ต้องเสียค่าเช่าก็มี^๒ ซึ่งมีหลักฐานจากข้าราชการ ๓ นายที่ได้มาตรวจราชการว่า

...เจ้าของที่เข้มงวดก็รับสัตว์พาหนะเป็นค่าเช่าบังคับให้ผู้เช่าทำสัญญาค่าเช่าสัตว์พาหนะนั้นทำนาต่อไป การที่ชาวนาขาดทุนไปในการทำนาศก ๑๕๓ ไปเช่นนี้ กระทำให้มีความคิดมานะหวังจะทำนาแก้ตัวหาเงินต่อไปในศก ๑๕๔ แต่การทำนาศก ๑๕๔ หุาเป็นไปตามความคาดหมายของชาวนาเหล่านี้ไม่กลับขาดทุนมากรายยิ่งกว่าศก ๑๕๓ เป็นเหตุที่นาบางแห่งน้ำท่วมเกินไป บางแห่งน้ำน้อยเกินไป ทั้งสัตว์พาหนะเกิดโรคล้มตาย บางแห่งหมู่ชุมทำอันตรายแก่ตนเขามากผิดกว่าธรรมดา ฝ่ายนายกองนั้นก็เร่งค่าเช่าเต็มตามเนื้อที่ซึ่งใครรับค่าเช่าไม่มีความกรุณา เห็นทุกซอรอนลดหย่อนบ้าง ผู้เช่ามีความเคืองครอนยากจนเหลือนี้เสีย ไม่มีกำลังจะทำนาในทุ่งหลวงต่อไปได้ ชาวนาจำพวกนี้หนี้สินมากมีความรอนใจเกรงเจ้าของนาหรือนายกองจะริบเอาสัตว์พาหนะเสียหมด จำเป็นต้องรีบรอนพาสัตว์พาหนะหลบหลีกหนีทิ้งโรงไว้ บางพวก

^๑ เสือชัย โภคเศศ ชีวิตชาวนาไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเทศไทย สำนักพิมพ์คลังวิทยา ๒๕๑๕, หน้า 323

^๒ กจธ. กษ.ใหม่ แผนกรมคลอง พิมพ์ ๕๔ เรื่องที่ ๕๕๔ หนังสือของ ม.ร.ว.สุวัชรพร ณ ทูล กรมหลวงคำรงค์ฯ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๕๕ หน้า ๕.

ที่มีกำลังหรือที่ยังพอจะหาญึ่มมาได้ ก็รีบวิ่งเรือแยกครอบครัวไปเที่ยว
สืบเสาะหาที่ป่าพงที่เจ้าของยังไปโคเรียกหาเขาตองอาไศรยท่านาเลี้ยงชีพ
บุตรภรรยาต่อไป ชาวนาที่โคอพยพไปแล้วนั้นโดยมากไปเที่ยวอาไศรยท่านา
ป่าพงอยู่ที่คลอง ๕๓ - ๕๔ - ๕๖ - ๓๑ - ๓๕ ในทุ่งหลวงรังสิตบางพวกที่
ไปตั้งอาไศรยท่านาอยู่ตามทุกลานเหล่านี้เจ้าพระยาฝั่งตะวันตกก็มี...

๕. เมื่อพวกเขาหนีญึ่มสินมาท่านา เมื่อไม่สามารถจะหาเงินมาใช้ได้
ทั้งคอกเบี้ยและค่าเช่านา และหนี้สินมากขึ้น ชาวนาไม่มีความสามารถใช้ดิน ก็จะหนี
ไปสู่ที่ใหม่

ง. จากสาเหตุอื่น ๆ ดังความเห็นของ นายไยล์ ซึ่งเสนอว่าการที่ดินที่
อยู่มณฑลนอก ๆ (หมายถึงมณฑลที่อยู่ถัดจากมณฑลชั้นใน คือ มณฑลกรุงเก่า นครชัยศรี
ปราจีนบุรี - ผู้เขียน) อพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลชั้นในและรอบ ๆ กรุงเทพฯ เพราะ
พื้นที่เหล่านี้เหมาะแก่การปลูกข้าวได้ผลดีกว่าที่อื่น ทั้งการคมนาคมไปสู่ตลาดก็ง่าย
สะดวกกว่าทำให้ราคาข้าวเปลือกสูงกว่ามณฑลที่อยู่ไกลออกไป และนายไยล์ยังกล่าว
ต่อไปอีกว่า มณฑลชั้นในรอบ ๆ กรุงเทพฯยังเสียอากรเบาบางกว่าที่อื่น ๆ (ในสมัย
รัชกาลที่ ๕) เพราะไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ เว้นแต่บางจำพวกที่ต้องเสียเล็กน้อยและ
ส่วยบาง นอกจากนี้แล้วถ้าเปรียบเทียบเงินค่านาระหว่างมณฑลใกล้ ๆ กรุงเทพฯ กับที่
ห่างออกไป ถึงแม้จะเสียค่านาเท่ากัน แต่ถ้าเปรียบเทียบคุณภาพของพื้นที่แล้ว ทำให้
เห็นว่าที่นาบริเวณใกล้กรุงเทพฯจะเสียอากรเบากว่า เพราะพื้นที่ดีกว่า เช่น อยุธยา
เป็นต้น ดังนั้นจึงทำให้คนที่อยู่มณฑลนอก ๆ อพยพเข้ามาตั้งทำกินในมณฑลที่ใกล้เคียง
มณฑลกรุงเทพฯ

^๑ กจช. ร.๕ กษ.๓.๑/๑๑ หนังสือพระราชบัญญัติพิทักษ์ หลวงเสนาพิทักษ์
หลวงรัฐวิถร์วิบูลย์ กราบบังคมทูลในหลวง ๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๕๕.

^๒ กจช. ร.๕ กษ.๔.๕/๖ คำชี้แจงเรื่องอัตราอากรที่ดิน ของ มิสเตอร์ไยล์
วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๕๑ หน้า ๕.

จากที่กล่าวมาในส่วนนี้คงจะเห็นภาพกว้าง ๆ ของการหาที่ดินที่ดีของชาวนา
 ด้านการอพยพไปมาจากคลองสายเก่า ไปยังคลองสายใหม่ เมื่อคลองสายใหม่พังทลาย
 ลง ชาวนาอาจอพยพต่อไปหรือกลับมาที่เดิม ดังกรณีของชาวนาคลองประเวศบุรีรัมย์
 และเนื่องจากการทำนาเป็นแบบนาเลื่อนลอย (shifting cultivation) ชาวนา
 จึงอพยพไปมาอยู่เสมอ และไม่ไกลจากที่เดิมของตนนัก ซึ่งเหตุหนึ่งก็คงเพราะบริเวณ
 ปลูกข้าวที่ดีมีจำกัดอยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้เท่านั้น ซึ่งการอพยพไปมาในลักษณะ
 ดังกล่าว นับว่าเป็นการผลาญทรัพยากรธรรมชาติไม่น้อยเลย

๒. การอพยพโดยสุทธิของชาวนา

การอพยพโดยสุทธิของชาวนา หมายถึงการอพยพของคนที่มิใช่ชาวนาออกไป
 เป็นชาวนา ซึ่งเกิดขึ้นมากในระยะแรก ๆ ของการเลิกระบบไพร่ ระบบทาส ดังนั้นเรื่อง
 ที่น่าศึกษาก็คือ คนพวกนี้เป็นใคร อพยพจากไหนไปไหน และทำไมเขาจึงไปเป็นชาวนา
 กัน แต่อย่างไรก็ตาม ข้อมูลที่จะนำมาศึกษานั้นมีไม่มากนัก ยิ่งช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ นับว่า
 มีน้อยมาก

จากงานเขียนของ Ingram เขาเสนอว่า หลังจากการเลิกระบบไพร่ ระบบ
 ทาสแล้ว ทำให้มีชาวนาเพิ่มขึ้น^๑ ซึ่งที่ปรากฏจริง ๆ แล้วยังช่วยสาเหตุดังกล่าว แต่
 ทั่วไปที่มีไพร่ มีทาสเท่านั้นยังรวมทั้งมูลนายอีกด้วยที่ออกไปเป็นชาวนา และก็ไม่แปลก
 อะไรเลยที่ประชากรภาคกลางส่วนใหญ่จะเป็นชาวนา และในระยะต้น ๆ แห่งการเลิก
 ไพร่ เลิกทาส ราว พ.ศ. ๒๔๔๕^๒ อัตราของคนที่มาเป็นชาวนาคงมีอัตราเพิ่มสูงกว่า
 อัตราการเกิดของประชากรเสียอีก เพราะว่าคนกลุ่มใหญ่ที่สุดของสังคม (หมายถึง ทาส
 ไพร่ และมูลนาย) ออกไปเป็นชาวนากัน ดังเช่น จากการศึกษาค้นคว้าของ Hanks มีทาส

^๑Ingram, Economic Change in Thailand, 1850 - 1970.

(Stanford University Press, 1971) p. 63.

ที่จริงการเลิกทาสได้ค่อย ๆ ทำเป็นระยะ ๆ มาโดยใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ใ้ทรง
 ออกพระราชบัญญัติฉบับหนึ่งโดยให้คนที่เกิดหลัง ๑ ตุลาคม ๒๔๑๑ เมื่อครบอายุ ๕๐ ก็พ้น
 จากความเป็นทาสและมีพระราชบัญญัติออกมามีฉบับหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และเมื่อถึง
 พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ทรงประกาศเลิกทาสอย่างเด็ดขาด.

๑๐ ครอบครัวออกไปเป็นชาวนาที่คลองแสนแสบ ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ และหลังจากนั้น พวกทาสที่เป็นคนลาวก็พากันอพยพมาอีก นอกจากนี้ยังมีพวกทำงานในวังโดยเป็นผู้สมยา พากันออกมาตั้งทำนาบริเวณบางชัน คลองแสนแสบ^๑ หรือผู้ที่เป็นทาสเมื่อยังไม่พ้นพันธะ เจ้านายของคนที่ให้ไปทำนาก็มี เช่น แก้ว ภรรยา นายชำนาญอุทิศ อยู่ตำบลคลอง ชมย่อย กรุงเทพฯ ตรอกนาคลองซอยที่ ๘ ตั้งตะวันออกไว้ ๑,๑๐๐ ไร่ ให้ชาทาสออกไปทำนาใน พ.ศ. ๒๔๓๕^๒ หรือ กรณีของนายเพชร และปาน ภรรยา ซึ่งอยู่สามเสนใต้ ตรอกนาบริษัทชุกคลองที่คลองซอยที่ ๕ ตั้งตะวันตกใต้คลองรังสิต จำนวน ๑๕๐ ไร่ และเข้าทำตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ นอกจากนี้ยังมีผู้ได้รับราชการออกไปทำนาดังเช่น มะปี่ เมียมะ สังกัดกรมทหารเรือ โรงหลวงกรุงเทพฯ ตรอกนาคลองซอยที่ ๔ ตั้งตะวันตก ใต้คลอง ๒ ไร่ ๕๐ ไร่ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ มะปี่ต้องเข้าเวรรับราชการที่กรมทหารเรือ เมื่อออกเวรก็มาทำนาในที่ดังกล่าว^๓

การอพยพสุทธิของพวกที่ไปเป็นชาวนาในคราวนี้ ไม่มีตัวเลขที่จะแสดงให้เห็น ได้ แต่ก็คงมีจำนวนมากมายทีเดียว โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเลิกระบบไพร่ ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ และจากการค่อย ๆ เลิกระบบทาสทำให้ผู้คนเหล่านี้แสวงหาอาชีพซึ่ง เหมาะแก่ตนและกัพบว่าการทำงานเป็นอาชีพที่เหมาะสมและจะให้กำไรได้ดี (ดังได้แสดง จำนวนในเรื่องขุน) ดังนั้นทั้งไพร่ ทาส เหล่านี้จึงพากันออกไปทำนาในส่วนของมูลนาย เดิมก็มีพวกไพร่พวกทาสเป็นกำลังในทุก ๆ ทางของตน เมื่อมูลนายเหล่านี้สูญเสียทั้ง อำนาจทางการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจบางส่วน ดังนั้นหนทางที่จะพอเป็นทางออก คือ

^๑ Hanks, Rice and Man, (1972), p. 93

^๒ สุนทรื อาสะไวย์, เล่มเคิม หน้า ๑๕๘.

กจช. กษ.ใหม่ หนังสือเกล้า เล่ม ๘๕ เรื่อง ๔๐๐๔ คดีวิวาทที่นา

^๓ สุนทรื อาสะไวย์, เล่มเคิม หน้า ๑๕๘ อ้างจาก กจช. ร.๕ กษ. หนังสือเกล้า เล่ม ๘๖ แฟ้ม ๔๐๐๕, ๔๐๐๖ คดีวิวาทที่นา

การออกไปทำนา และเป็นเจ้าของที่ดินโดยมีผู้เช่าที่ดิน และคนส่วนใหญ่พวกนี้ส่วนมากมักเป็นคนที่อยู่ออกไปจากกรุงเทพฯ ซึ่งสังเกตได้จากกรจับจองที่ดินของผู้ที่มีรายชื่อต่าง ๆ และจากการศึกษาของผู้ทำการศึกษาเป็นงานของ Hanks ของ Kaufman เป็นคน และการอพยพโดยสุทธินี้มักจะเป็นการอพยพไปทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะบริเวณทุ่งรังสิต จะเห็นได้ว่าจากเดิมซึ่งก่อนจะมีการขุดคลองรังสิตใน พ.ศ. ๒๔๓๓ บริเวณหัวทองทุ่งนั้นมีคนอาศัยอยู่ไม่ถึง ๒ - ๓ ร้อยคน แต่เมื่อขุดคลองแล้วราว ๑๐ ปี พลเมืองเพิ่มขึ้นถึง ๒๗,๕๔๕ คน ที่ธัญบุรี ซึ่งจะได้รับพระราชทานตั้งเป็นเมืองพร้อมกับเมืองมีนบุรี และชานาทั้งธัญบุรีและมีนบุรี ส่วนใหญ่เป็นคนอพยพมาจากที่อื่น และก็นับไม่น้อยที่เป็นชานาอพยพมาโดยสุทธิ

อย่างไรก็ตามการอพยพหรือการขยายตัวของชานาคงได้กล่าวมาก็เป็นเพียงแต่ในระยะสั้น ๆ เท่านั้น จะพบว่าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ คือ ราว พ.ศ. ๒๔๔๔ มาการขยายตัวของชานาค่อย ๆ ชลดาลง ทั้งนี้ก็เพราะการทำนาในช่วงนี้ไม่ได้ผลตลอดมาจนถึงในระยะสั้น ๆ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ค่ายเหตุแห่งความยากลำบากต่าง ๆ จึงทำให้ชานาลดน้อยลง กังตัวเลขที่พอจะแสดงให้เห็นเกี่ยวกับจำนวนครอบครัวชานาในมณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งพอจะเป็นตัวอย่างได้ เพราะมณฑลนี้ประกอบด้วย ตัวกรุงเทพฯ และอีก ๖ หัวเมือง คือ นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ นครเขื่อนขันธ์ ธัญบุรี และมีนบุรี ซึ่งเป็นเมืองที่มีการทำนาอย่างมากแทบทั้งนั้น และเป็นพื้นที่ ๆ มีการอพยพไปมาอยู่เสมอ ค่ายเป็นที่นาใหม่

ตารางที่ ๒ จำนวนชานาในมณฑลกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๕๐ - ๒๔๕๕

พ.ศ.	จำนวนครัว(ชานา)	คิครครัวละ ๕ คน	จำนวนประชากร ทั้งหมด
๒๔๕๐	๑๒๕,๘๑๑	๖๒๕,๐๕๕	
๒๔๕๑	๑๒๕,๓๑๖	๕๖๑,๕๘๐	
๒๔๕๒	๑๒๐,๕๓๕	๖๐๑,๑๖๐	๘๖๗,๔๕๑
๒๔๕๓	๑๑๘,๐๐๖	๕๙๐,๐๓๐	
๒๔๕๔	๑๐๘,๕๘๐	๕๓๗,๕๐๐	
๒๔๕๕	๑๒๕,๐๘๕	๖๑๐,๕๔๕	

ที่มา : พ.ศ. ๒๔๕๐ - ๒๔๕๒ กจช. ร.๖ น.๓๑.๑/๓ หน้า ๕๐
 พ.ศ. ๒๔๕๓ กจช. ร.๖ น.๓๑.๑/๑ หน้า ๕๐ - ๕๑ - ๕๒
 พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๔๕๕ กจช. ร.๖ น.๓๑.๑/๑๒ หน้า ๕๑

จากตัวเลขที่ยกมาเป็นตัวอย่างจะเห็นได้ว่า จำนวนแรงงานที่เป็นชานาลดลงมาเรื่อยๆตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่ง จอห์น สตัน โคกล่าว่าจากช่วง พ.ศ. ๒๔๔๘ ถึง ๒๔๕๕ เป็นช่วงที่ชานาหยุดขยายตัว และจากตัวเลขที่ยกมาก็พอจะชี้ให้เห็นได้เช่นกัน และชานาที่ลดน้อยลงส่วนนี้หายไปไหน คำตอบที่แน่ชัดนั้นหาไม่ แต่ส่วนหนึ่งคงเข้ามารับจ้างในกิจการอื่น ๆ ในเมือง อีกส่วนหนึ่งคงเปลี่ยนอาชีพและบางส่วนก็เปลี่ยนจากผู้ทำนาเป็นลูกจ้างทำนาก็มี แต่อย่างไรก็ตามจำนวนชานาที่ลดลงเมื่อเทียบจากปีที่มีจำนวนสูงที่สุดคือ พ.ศ. ๒๔๕๐ กับปีที่มีจำนวนน้อยที่สุดคือ พ.ศ. ๒๔๕๕ นั้นลดลงเพียงราวร้อยละ ๑๕ แต่ก็ไม่อาจทราบแน่นอนได้ว่า แรงงานชานาจะขยายตัวหลังจากนี้ เพราะว่าเกิดภัยธรรมชาติต่าง ๆ ตลอดมา โดยเฉพาะใน พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๒ ซึ่งยังเกิดความเสียหายครั้งใหญ่แก่การผลิตข้าว ซึ่งควร

ที่จะแรงงานชาวนาหยุดชะงักลง แต่หาพิจารณาต่อไปจากการเริ่มโครงการช่วยเหลือของรัฐบาลโครงการต่าง ๆ เริ่มค้นคว้าโครงการป่าสักโตเรื่อยมาแล้ว ควรที่ชาวนาจะขยายตัวเพิ่มขึ้น ซึ่งคงเป็นอีกช่วงหนึ่งจนถึงราว พ.ศ. ๒๔๗๐ เมื่อเศรษฐกิจตกต่ำและการทำนามีปัญหามากชาวนาต้องหยุดชะงักอีกช่วงหนึ่ง

สาเหตุที่สำคัญที่ทำให้ชาวนาหยุดชะงักการขยายตัวก็คือ สภาพธรรมชาติไม่อำนวยให้ เพราะที่ปรากฏตลอดมา คือ จาก พ.ศ. ๒๔๔๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ มีอุปสรรคทางธรรมชาติ เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ - ๒๔๔๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ นั้นแล้งจัด ครั้นถึงเวลาทำนาฝนตกมาก เมื่อเมล็ดข้าวที่ชาวนาหว่านไว้เสียหายมาก^๑ ในเขตฝั่งตะวันออกซึ่งในที่อื่น ๆ พอทำได้ก็ ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ - ๒๔๔๙ มีฝนน้อยและน้ำท่วมตลอดจนหนูรบกวน^๒ และใน พ.ศ. ๒๔๔๙ - ๒๔๕๐ นั้น การทำนาไม่ได้ผลอีก^๓ มรใน พ.ศ. ๒๔๕๑ - ๒๔๕๒ น้ำมากเกินแก่ความต้องการ จนทำให้ทองนาเป็นอันตราย^๔ และจาก พ.ศ. ๒๔๕๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ ปัญหาดังกล่าวก็ยังเกิดขึ้นดังได้กล่าวมาในบทที่แล้วมา ส่วนปัญหาหรือสาเหตุอื่นก็มี เช่น ค่าครองชีพสูงขึ้น ค่ากระบือ ค่าจ้างแรงงานล้วนสูงขึ้นทั้งนั้น คงได้กล่าวมาแล้วในเรื่องทุน

^๑ กจช. ร.๕ กษ.๓.๑/๑๑ หนังสือ ม.ร.ส.สุพรรณ หลดกรมหลวงดำรง ๑๐ พฤษภาคม ๑๒๕, หน้า ๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๓ - ๔.

^๓ กจช. ร.๕ น.๓.๒ก/๖๓ หนังสือพระยาสุรนาเรศนิ หลด กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ๒๖ มกราคม ๒๔๕๐.

^๔ กจช. ร.๕ กษ.๓.๑/๑๒ คำพูดของพระมณฑรีพจนกิจ จากรายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต ๑๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔.

สรุป

แรงงานนั้นเป็นส่วนที่มีความสำคัญมาก และมีแรงงานน้อย ดังนั้นชาวนาจึงหาทางออกในวิธีการต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหาแรงงาน การลงแขก การจ้างแรงงาน หรือแรงงานเสริมจึงเกิดขึ้นซึ่งก่อนช่วงการขยายตัวทางการปลูกข้าว การลงแขกคงมีอยู่ทั่วไป แต่อาจเป็นการงานชนิดอื่น ๆ อาจไม่รวมถึงการทำนา เพราะการทำนาในสมัยดังกล่าวคงเป็นแปลงเล็ก ๆ เพราะทำเพื่อบริโภคภายในครอบครัวเท่านั้น แต่การจ้างแรงงานทำนายังไม่เกิด จนเมื่อมีคนออกไปทำนากันมาก แรงงานเสริมจึงเกิดขึ้นซึ่งมีทั้งคนภาคกลางและภาคอีสาน และลักษณะหนึ่งที่ปรากฏชัดก็คือ แรงงานอิสระในการทำนา เริ่มเกิดขึ้นในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และยิ่งจากการเลิกระบบไพร่ ระบบทาสแล้ว ทำให้มีแรงงานชาวนาอิสระมากมายซึ่งผิดกว่าแต่ในช่วงต้นรัชกาลไป แรงงานชาวนาอิสระมีไม่มากนัก และต่างก็มีพันธะต่าง ๆ แต่อย่างไรก็ตามปลายรัชสมัยดังกล่าว แรงงานชาวนาเริ่มพบกับอุปสรรคต่าง ๆ โดยเฉพาะเขตทำนาค้าง ๆ แต่อย่างไรก็ตามปลายรัชสมัยดังกล่าว แรงงานชาวนาเริ่มพบกับอุปสรรคต่าง ๆ โดยเฉพาะเขตทำนาใหญ่ คือ ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้แรงงานหยุดชะงักระยะหนึ่ง และในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ก็เกิดเหตุการณ์เช่นนี้ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง.